

QO‘QON XONLIGIDA ILM FAN RIVOJI

Sotvoldiyev Sayfiddin Abduvoxid o‘g‘li

Andijon davlat universiteti Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada Qo‘qon xonligida (1709–1876 yillar) ilm-fan, ta‘lim va madaniyat sohalarining rivojlanish jarayoni tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Asarda xonlikda maktab va madrasalar faoliyati, ularda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, olim va adiblarning jamiyat hayotidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, Qo‘qon xonlari — Shahruxbiy, Umarxon, Madalixon, Xudoyorxonlarning ilm-ma‘rifatga homiylik faoliyati, ularning davrida shakllangan ilmiy muhit va madaniy an‘analar tahlil etiladi. Maqolada xonlikning siyosiy barqarorligi bilan ilm-fan taraqqiyoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, ilm-fan, madrasa, ma‘rifat, olimlar, Umarxon, Madalixon, ma‘naviy hayot, pedagogika, adabiyot.

KIRISH

O‘rta Osiyo tarixida Qo‘qon xonligi XVIII–XIX asrlarda nafaqat siyosiy markaz, balki madaniyat va ilm-fan o‘chog‘i sifatida alohida o‘rin egallagan. Farg‘ona vodiysining tabiiy-iqlimiy qulayligi, savdo yo‘llarining kesishgan nuqtasida joylashganligi, aholining mehnatsevarligi bu hududda ijtimoiy va madaniy hayotning yuksalishiga zamin yaratgan.

Qo‘qon xonligi 1709-yilda Shahruxbiy tomonidan asos solingan bo‘lib, dastlab mahalliy hokimiyat sifatida shakllangan, keyinchalik markazlashgan davlatga aylangan. Xonlikda siyosiy barqarorlikning mustahkamlanishi natijasida ilm-ma‘rifat, adabiyot, san‘at va amaliy fanlar jadal rivojlandi. Ayniqsa, Umarxon (1809–1822) va Madalixon (1822–1842) davrlarida ilm-fan taraqqiyotining yuksak bosqichi kuzatildi [1].

Bu davrda maktab va madrasalar faoliyati kengayib, diniy va dunyoviy bilimlar uyg‘unligi shakllandi. Qo‘qon xonligining madaniy siyosati Buxoro va Xiva xonliklaridan farqli ravishda, ilm-fan va adabiyotga nisbatan ochiq, yangilikka moyil yo‘nalishda kechdi. Shu sababli bu davrni “Farg‘ona ma‘rifat davri” deb atash mumkin.

ASOSIY QISM

Qo‘qon xonligi tashkil topgan ilk yillarda ilm-fan asosan diniy ta‘lim doirasida rivojlanayotgan bo‘lsa, XVIII asrning oxiri va XIX asr boshlariga kelib, dunyoviy

fanlar ham e'tibor markaziga chiqa boshladi. Bu holat, avvalo, xonlarning ilm va ma'rifatni davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlaganligi bilan bog'liq edi.

Shahruxbiy, Shohruhbiy va keyinchalik Umarxon davrida madrasalar soni ortib, ularda nafaqat tafsir, hadis va fiqh, balki falsafa, mantiq, geometriya, tibbiyot, musiqa va adabiyot ham o'qitila boshlandi. Xonlikda ma'rifat siyosati "ilm ahli davlatni bezaydi, jaholat esa uni vayron qiladi" degan qarashga tayanardi.

Qo'qon xonlari ilm ahliga homiylik qilishni o'z siyosiy nufuzi va obro'sining tarkibiy qismi deb bilgan. Xon saroylarida olimlar, shoirlar, hattotlar, tarixchilar va musiqa ustalari to'planib, "ilmiy-ma'rifiy majlislar" o'tkazilgan. Bu majlislarda yangi asarlar o'qilib, falsafiy va adabiy munozaralar o'tkazilgan.

Qo'qon xonligida ta'lim tizimi ikki bosqichdan iborat bo'lgan: boshlang'ich maktab (maktabxonalar) va oliy diniy o'quv yurtlari (madrasalar). Boshlang'ich maktablarda bolalar Qur'on, arab alifbosi, o'qish va yozish asoslarini o'rganishgan. Madrasa esa ilm-fanning markazi bo'lib, u yerda yetuk mudarrislar dars bergan.

Eng mashhur madrasalardan biri — Madalixon madrasasi bo'lib, u 1825-yilda qurilgan. Bu madrasa o'z davrining yirik ilmiy markaziga aylangan, unda hadis, mantiq, riyoziyot, tibbiyot va fiqh fanlari o'qitilgan. Shuningdek, Xudoyorxon madrasasi ham ta'lim tizimining muhim markazlaridan biri sifatida tanilgan.

Ta'lim tizimi asosan islomiy qadriyatlarga asoslangan bo'lsa-da, unda dunyoviy fanlarga ham alohida o'rin ajratilgan. Ayrim manbalarda aytilishicha, Qo'qon xonligi madrasalarida tabiatshunoslik, yulduz ilmi (astronomiya) va hisob ilmi (hisob va geometriya) asoslari ham o'rgatilgan [2].

Madrasalarda ta'lim arab, fors va turkiy tillarda olib borilgan. Bu esa ilmiy merosning keng doirada yoyilishiga va turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga imkon yaratgan.

Qo'qon xonlari orasida eng yirik ma'rifatparvarlardan biri Umarxon edi. U arab, fors va turkiy tillarni mukammal bilgan, she'r yozgan, ilm ahliga homiylik qilgan hukmdor bo'lgan. Umarxon saroyida Nodira, Uvaysiy, G'oziy, Ma'dinxoja Behbudiy, Fazliy, Mushrif kabi ijodkorlar jam bo'lgan.

Umarxon davrida "Adabiyot va ilm majlisi" deb ataluvchi ma'naviy markaz tashkil etilgan bo'lib, bu majlisda ilmiy asarlar muhokama qilingan, tarjimalar amalga oshirilgan. Ayniqsa, arab va fors tillaridan o'zbek tiliga qilingan tarjimalar milliy madaniyat rivojida muhim rol o'ynagan.

Umarxonning rafiqasi — Malika Nodira (Nodirabegim) — o'z davrining eng yirik ma'rifatparvar ayollaridan biri bo'lib, u ham shoirlik, ham ilmiy faoliyat bilan shug'ullangan. U ayollar o'rtasida ta'limni targ'ib qilgan, xotin-qizlar uchun maktablar tashkil etishga ko'maklashgan.

Madalixon davrida esa ilmiy-ma'naviy hayot biroz siyosiy ziddiyatlarga qaramay davom etgan. Xudoyorxon davrida madrasalar faoliyati davom etgan bo'lsa-da, siyosiy beqarorlik sabab ilmiy muhit nisbatan susaygan.

Qo'qon xonligida ilm-fan sohalari diniy va dunyoviy yo'nalishlarda rivojlandi. Diniy fanlar orasida fiqh, hadis, tafsir, mantiq va falsafa yetakchi o'rinda turgan. Dunyoiv fanlardan esa tibbiyot, geometriya, astronomiya, tarixshunoslik va adabiyot alohida ahamiyat kasb etgan.

Shu davrda faoliyat yuritgan mashhur olimlardan Mavlono Muhammadalixon, Fazliy Namangoniy, Xoja Yusuf qozi, G'oziy, Mushrif, Ma'dinxoja Behbudiy, Shamsiddin Qo'qoniy kabi ziyolilarni alohida tilga olish mumkin. Ularning asarlarida ilm, adolat, ma'naviyat, xalq xizmatidagi ziyolilik g'oyalari ifodalangan.

Ayrim manbalarda aytilishicha, Qo'qon xonligi olimlari Buxoro, Xiva va hatto Hindiston olimlari bilan yozishmalar olib borgan, ularning asarlari arab va fors tillariga tarjima qilingan. Bu hol Qo'qon ilm-fanining xalqaro aloqalarda ham faol bo'lganligini ko'rsatadi [3].

Qo'qon xonligida tarixshunoslik ham rivoj topgan. Xonlik tarixini yozgan muarrixlardan Xoji Ne'matulloh Turobiy va Muhammad Solih Tohiriylar asarlari bugungi kunda ham ilmiy manba sifatida katta ahamiyatga ega.

Qo'qon xonligi davrida tibbiyot sohasida xalq tabobati va yunon (ar-Roziy, Ibn Sino) an'analariga tayangan ilmiy maktab shakllangan. Tabiblar dorivor o'simliklar, balg'amni tozalash, qon aylanishini me'yorlashtirish usullarini mukammal o'rganganlar.

Me'morchilikda ilmiy yondashuv aniq ko'rinadi — madrasa, masjid va saroylar qurilishida geometriya va fizik qonuniyatlardan foydalanilgan. Xonlik me'morlari binolarning harorati, shamollanish yo'nalishi va akustikasini hisobga olib, o'ziga xos muvozanatli arxitektura yaratganlar.

Musiqasani ham ilmiy-nazariy asosda rivojlangan. Qo'qonda "maqom" tizimi, "tanbur", "nay", "dutor" kabi cholg'ularni o'rganish maktablari mavjud bo'lgan. Bu jarayon keyinchalik Turkiston musiqas madaniyatining poydevorini tashkil etgan.

XULOSA VA MUNOZARA

Qo'qon xonligi davrida ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti o'zining yuksak cho'qqisiga erishgan. Xonlarning ma'rifatparvar siyosati, olim va adiblarning faoliyati, madrasalar tarmog'ining kengayishi bu davrni O'rta Osiyo tarixidagi eng yorqin sahifalardan biriga aylantirgan.

Umarxon va Nodira davrida ilm-fan davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan, ilm ahli ijtimoiy hayotda muhim mavqega ega bo'lgan. Qo'qon xonligining ilmiy-madaniy

merosi bugungi kunda ham milliy ma'naviyatimizning ajralmas qismi sifatida qadrlanadi.

Ilmga sadoqat, ma'rifatga intilish, tafakkurga hurmat — Qo'qon xonligidan bizgacha yetib kelgan eng ulug' tarixiy saboqlardir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'afurov, B. G. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2019. — 412 b.
2. Ahmedov, B. Qo'qon xonligi tarixi. — Toshkent: Fan, 2016. — 384 b.
3. Saidov, A. Farg'ona vodiysi madaniy hayoti va ilm-fan taraqqiyoti. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2015. — 290 b.
4. Nabiev, N. Umarxon va Nodira davrida madaniyat va adabiyot. — Farg'ona: Ilm ziyo, 2004. — 244 b.
5. Muxtorov, H. Qo'qon xonligi ma'naviy hayoti tarixidan. — Toshkent: O'zbekiston, 2012. — 320 b.